

ЛЕКСИЧНІ СИНОНІМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ АКТУ МОВЛЕННЯ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті проаналізовано зафіксовані в художньому дискурсі (творах «Циган», «Орися», «Очаківська біда», «Чорна рада», «Півпівника», «Гордовита пара», «Дівоче серце», «Брати») П. Куліша дієслова-синоніми на позначення мовленнєвого акту. Виокремлено вербативні групи, що формують розгорнені синонімічні ряди з різним значенням: «висловлювати усно думки, почуття», «усно обмінюватися думками, вести розмову», «говорити тихо, невизначено, нерозбірливо». Доведено, що в художньому стилі синоніми виконують естетично-зображальну функцію, вони сприяють урізноманітненню викладу, уникненню монотонності, повторів. Основну увагу приділено семантичним, стилістичним, текстотвірним властивостям загальномовних синонімів.

Ключові слова: *лексика, загальномовний словник, мовотворчість Пантелеймона Куліша, лексико-семантична група, синонімічний ряд, дієслова-синоніми, акт мовлення.*

Постать Куліша та його мовотворчість зазнавали нищівної критики в радянські часи, що засвідчують літературознавчі стереотипи недалекого минулого. В українському мовознавстві немає узагальнювальної праці, яка б об'єктивно, з урахуванням екстра- та інтралінгвальних чинників мовно-літературного процесу другої половини XIX ст. репрезентувала багатогранну мовну особистість цього письменника, своєрідність його індивідуального стилю, визначила місце й роль митця в розвитку української національної культури загалом і мови зокрема. Не була об'єктом лінгвістичного дослідження нехудожня спадщина П. Куліша – його науково-популярні й публіцистичні статті. Оцінюючи значення майстра слова в історії української літературної мови, Іван Огієнко писав: «Він [Куліш] уже добре розумів різницю поміж мовою народною і мовою літературною й свідомо працював, щоб збільшити культуру мови літературної чи книжної» [9, с. 149]. Підтвердженням

цього є твори письменника найрізноманітніших жанрів: думи, казки, оповідання, перший історичний роман, написаний українською мовою, зразки наукової прози, художні переклади з інших мов, українські переклади Біблії. Цінні відомості про вплив художньої мовної практики П. Куліша на жанрово-стильове збагачення української літературної мови знаходимо у студіях В. М. Русанівського: «Найбільша заслуга П. Куліша в розбудові української літературної мови – це написання “Чорної ради” українською мовою... Він уводить тут таку лексику (частково запозичену з літопису Самовидця), яка дозволяє творити історичний колорит у новій українській літературній мові» [11, с. 233].

Традиційно чільне місце в історії формування української літературної мови на народній основі відводилося І. Котляревському, Г. Квітці-Основ'яненку й Т. Шевченкові. Натомість ім'я П. Куліша – «блискучого знавця української народної мови» [7, с. 383], «ідеолога і творця української літературної мови» [9, с. 148] – тривалий час несправедливо замовчувалося, а то й ігнорувалося. Донині мова видатного громадського й культурного діяча, прозаїка, поета, драматурга, перекладача, мовознавця, видавця й редактора не стала об'єктом докладного, системного вивчення. Так, досі не з'ясовано діалектну основу мови П. Куліша, в українській лексикографії немає спеціальних словників мови письменника, хоча створено словники мови творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Глібова, В. Стефаніка, А. Тесленка. Важливо наголосити, що ще на початку XX ст. М. Ф. Сумцов захоплено зауважив, що П. Куліш завдяки своєму українському походженню й численним подорожам по Україні змолоду виробив зразкову українську мову, назбирав багатий лексичний матеріал.

Однією з ознак художньої майстерності й багатства мовлення письменника по праву вважають синонімію його творів, оскільки цей лексико-семантичний ресурс є одним із найважливіших засобів, що забезпечують вираження думки в усіх її найтонших відтінках,

урізноманітнюють і збагачують словесно-художнє зображення, поліпшують стиль викладу, сприяють змалюванню яскравих картин та створенню колоритних образів.

У сучасному мовознавстві ґрунтовно досліджено питання синонімічності одиниць одного структурного рівня, наприклад лексичного (Л. А. Булаховський, В. С. Ващенко, Л. А. Лисиченко, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, О. І. Нечитайло) чи фразеологічного (Л. Г. Авксентьев, Н. Д. Бабич, Я. А. Баран, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко). Що ж до міжрівневої синонімії, то її теоретичне осмислення тільки-но розпочато, деякі важливі аспекти висвітлено в працях Є. О. Іванникової, М. Ф. Алефіренка та ін.

Аналіз численних наукових праць дає підстави висувати, що синонімія найповніше та найвиразніше представлена на лексичному рівні. Лексична синонімія – це лексико-семантичне категоріальне відношення тотожних або близьких за змістом значень, що виражені формально різними словами, які реалізують у тексті семантичні функції заміщення й уточнення, репрезентують стилістичний потенціал [8]. М. П. Муравицька справедливо зазначала, що «однією з важливих проблем синхронного аналізу лексичного складу мови є дослідження його як системи синонімічних рядів. Від вивчення цієї теоретичної проблеми залежить створення лінгвістичної основи для ефективного розв'язання двох практичних завдань. Перше полягає в розширенні можливостей передачі думки шляхом активного засвоєння носіями мови синонімічних засобів, відображених у словниках. Друге завдання пов'язане з вибором найдоцільнішого варіанта у процесі автоматизованого оброблення текстової інформації, наприклад, під час редагування текстів певних функціональних стилів і жанрів, насамперед наукових, а також публіцистичних» [6]. З'ясування лексичного складу як системи синонімічних рядів передбачає аналіз їхньої структури, який вимагає попередньої ідентифікації елементів синонімічного ряду або докладної характеристики синонімічних одиниць. Він потребує також обґрунтування підстав для віднесення мовної одиниці до того чи того синонімічного ряду, установлення порядку її розташування стосовно домінантної одиниці ряду.

Не залишилася поза увагою науковців проблема синонімії у творах українських письменників. До особливостей функціонування синонімів у художньому дискурсі П. Куліша побіжно зверталися мовознавці у своїх дисертаційних працях у контексті вивчення мовотворчості митця: Н. Ю. Слободянюк («Український національно-культурний компонент у

мові художньої історичної прози Пантелеймона Куліша», 2001), О. В. Климчук («Літературно-художній антропонімікон П. Куліша: склад, джерела, функції», 2004), Т. І. Должикова («Мовна особистість Пантелеймона Куліша», 2004), О. П. Кумеда («Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту», 2011), Л. Ф. Устенко («Фразеологічна підсистема ідіостилю Пантелеймона Куліша в контексті формування нової української літературної мови», 2017). Варто констатувати, що до сьогодні відсутній комплексний аналіз синонімії у творчості П. Куліша, отже, інтерпретування різних рівнів і груп цього лексично-семантичного ресурсу в художньому дискурсі є прерогативою нового осмислення.

Мета статті – характеристика лексичної синонімії на позначення акту мовлення в художніх творах П. Куліша.

Мовотворчість П. Куліша – важливий об'єкт вивчення історії літературної мови. Синонімічні одиниці, виявлені у творах письменника, відображають найрізноманітніші відтінки здійснення мовленнєвого акту, виражають оцінну характеристику, ставлення мовця до повідомлюваного чи суб'єкта мовлення. Серед розмовної лексики зафіксовано слова різних граматичних класів – дієслова, іменники, прикметники, прислівники. Функціонально вагомою є дієслівна синоніміка. Доречно покликатися у зв'язку з цим на твердження Л. А. Булаховського про те, що своєрідною синонімічною універсалією української мови є морфологічна вибірковість: з-поміж усіх частин мови дієслово найбільш схильне до утворення системних зв'язків синонімічного типу, а відповідно, воно має найбагатшу синоніміку з-поміж лексико-граматичних категорій [1, с. 37]. Науковець обґрунтовував свою думку тим, що вербатові притаманна змістова місткість (семантична структура його, порівняно з іншими частинами мови, є найскладнішою), динамічність, виразність, здатність конкретно передавати особливості руху, розвитку життєвих явищ [1, с. 14].

У пропонованому дослідженні основу синонімічного ряду формують почерпнуті із живого спілкування загальномовні лексичні одиниці, які здатні репрезентувати весь спектр відтінків мовлення людини.

Показові для індивідуального стилю П. Куліша слововживання для вираження поняття «*висловлювати усно думки, почуття*», тобто *говорити, казати / сказати, розмовляти, промовляти*.

Для дієслова *говорити* характерний найменший поріг семантичної, стилістичної й жанрової своєрідності. Воно найширше й найзагальніше позначає акт

мовлення, може бути використане в максимальній кількості контекстів і замінити будь-який синонім ряду. Лексема *говорити* позначає мовленнєву дію осіб, що перебувають між собою як у рівних, так і в підпорядкованих суспільних відносинах. Це дієслово не має особливих обмежень, пов'язаних із закладеними в тексті думками, а також із об'єктивністю інформації загалом, воно здатне передавати швидко чи повільне, стримане або емоційне, розбірливе чи нерозбірливе, тривале або нетривале говоріння, наприклад: *Так говорив Василь Невольник* [3, с. 46]; *Шрам не раз починав говорити, так куди!* [3, с. 67]; *Так оце й ти говориш* [3, с. 50]; *Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи уси і поглядаючи на всю компанію, а очі такі лукаві, що разом, здається, й щиро говорить, разом і морочить* [3, с. 113]; *Ну, вже тут і розказати не можна, – говорить було бабуся, – якого було плачу та лементу* [3, с. 193]. Поряд з аналізованим функціонує дієслово *заговорити*, що експлікує додаткове значення «почати говорити», наприклад: *Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті – усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить* [3, с. 35]; *...і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи* [3, с. 42]; *Скине оком – наче до тебе заговорить, а заговорить – наче заграє* [3, с. 197]. П. Куліш використовує в художніх творах і дієслово *заговоритися*, яке, згідно зі словником, може мати такі значення: «довго говорити, захоплюючись розмовою», «говорити зайве; забріхуватися», «говорити, збиваючись, безладно, напівсвідомо» [2, с. 588]. У романі «Чорна рада» воно вжите в першому значенні, наприклад: *Не раз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, зачне, було, їх коренити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи* [3, с. 69]; *А що ж отес ми так заговорились? – озвався Сомко. – Давно пора по чарці да й за стіл* [3, с. 73].

Високим ступенем продуктивності вирізняється дієслово *казати*. У романах письменника спостережено тенденцію вживання цього вербатива у складі прямої мови, що свідчить про його органічний зв'язок із народнорозмовною стихією, наприклад: *Те, – каже, – що, так, як Барабаш казав Хмельницькому* [3, с. 48]; *Тим-то й бабуся-покійничка було каже: Не стас, не стас, моя дитино, таких дівчат і козаків на Україні, як за мого були дівування* [3, с. 196]. Для лексеми *казати* характерним є позначення нейтрально-конкретної мовної дії: *Веди ж нас, Василю, до пана, – каже полковник Шрам. – Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці?* [3, с. 46]. Дієслово *сказати* означає закінчену дію: *Боже правий, боже правий! – сказав Василь Невольник* [3, с. 48]; *Бгатиці!* –

сказав Черевань. – От я почувсь на добре [3, с. 63]. Мовленнєвий акт, позначений синонімом *промовляти*, здебільшого здійснюється мовцем спокійно, упевнено й твердо, наприклад: *Під престоми в них живії / Струни промовляли / І хоробрим золотії / Славу рокотали* [5, с. 67].

Група дієслів-синонімів зі значенням «усно обмінюватися думками, вести розмову» в мовотворчості П. Куліша представлена лексемами *розмовляти, балакати, гомоніти, щебетати, бесідувати, гурорити*. Дієслово *розмовляти* поряд з основним значенням реалізує семантичний відтінок «вести розмову, бесіду з ким-небудь» [2, с. 1012], наприклад: *Шрам, понуривши голову, їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти* [3, с. 112]. Його найближчим синонімічним конститuentом є лексема *бесідувати* («розмовляти з ким-небудь») [2, с. 163], наприклад: *В монастирях медів не будуть пити, і там, де ми бесідуємо з вами, / По пустках сови тільки будуть вити / Проміж німих могил свої пісні квилить* [5, с. 147]. Синонімічний ряд структурують також дієслова, які постають у переносному значенні. Це, зокрема, лексема *щебетати* («говорити, розмовляти швидко, жваво (переважно про жінок і дітей)», «ласкаво промовляти, проказувати що-небудь, запобігаючи перед кимсь» [2, с. 1588]), наприклад: *Вона [Череваниха] аж помолодилася і вже нащебетала йому всячини* [3, с. 86]; *Леся щебетала, як ластівочка* [3, с. 114]. У синонімічній зв'язки з дієсловами *розмовляти, щебетати, бесідувати* вступає лексема *балакати*, обрамлена розмовним відтінком. Її вжито з метою етностилізації мовлення персонажів, наприклад: *Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали таки й геть-то голосенько* [3, с. 48]; *Коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду* [3, с. 108]. Розширює описуваний синонімічний ряд дієслово *гомоніти*, яке функціонує зі значенням «розмовляти тихо, приглушено, розповідати про кого, що-небудь» [2, с. 814], наприклад: *Ще веселіш почали тоді гомоніти* [3, с. 114]. Діалектним варіантом розглядуваних вербативів як синонімів є лексема *гурорити*, наприклад: *Як щось або старе, або недуже береться в баиті по сходах до віконця, лізе да й гурорить само з собою* [3, с. 126]; *Да отак гурорить-гурорить сільська громада да й зачне ту Хмельницину до свого часу прикладувати* [3, с. 135].

Дієслівний синонімічний ряд зі значенням «говорити тихо і невиразно, нерозбірливо» в художньому контексті П. Куліша представлений синонімами *лягнути, бовкнути, варнякати, плескати, белькотіти, миркнутити, бурчати, мимрити*. Лексема *бовкати* реалізує значення «говорити не

обдумавши, навмання», наприклад: *Бог їх знає, яке там слово між ними бовкнуло, тільки він засумував тяжко, трохи, кажуть* [5, с. 297]. Семантично близьким до нього є синонім **лягнути** («сказати щось недоречно, нерозумне») [2, с. 581]. Воно яскравіше передає осуд, негативне ставлення суб'єкта до повідомлюваного, наприклад: *Поклонивсь йому. А він: Што ви, хахли?.. так і так лягнув по-московськи* [5, с. 21]. Лексичні одиниці **миркнути**, **мимрити**, що належать до розмовного стилю, також уживаються на позначення нерозбірливого, невиразного мовлення, наприклад: *Далі миркнув сам собі: еге! та й почав собі трапезувати* [5, с. 389]; *– Хто би се з наших двинув у Московщину? – мимрив собі отаман* [5, с. 368]. Лексема **белькотати** маніфестує такі значеннєві фрагменти, як «говорити тихо, невиразно», «говорити нерозбірливо, безладно, плутано», наприклад: *До чалми чалма белькоче, стиха промовляє* [5, с. 128]. Дієслово **плескати**, що також функціонує в розмовній сфері, актуалізує значення «говорити дурницю, вигадувати те, чого не було». На відміну від інших синонімів ряду, воно вказує на те, що інформацію одержано не шляхом безпосередньої участі суб'єкта в конкретному комунікативному акті, тобто не йдеться про особисту причетність мовця до комунікативної ситуації: *А вони окаянні все було плещуть, що Катря Загірня – багатирка на все село...* [5, с. 324]. Дієслівна лексема **варнякати** («говорити нерозбірливо, безладно») має найбільший ступінь експресивності та емоційності у вираженні негативного ставлення до повідомлюваного, з особливою промовистістю вияскравлює різкість оцінки, наприклад: *У селі було заспіває инший хорошу старосвітську пісню, одну і другу, а більше вже й не пам'ятає, а що хлопці, так по-московськи не знають-що иногда варнякують; а тут як заведуть, то цілісінький вечір співають* [5, с. 334]. До складу досліджуваного синонімічного ряду входять дієслова **ректи**, **глаголити**. Вони, як і будь-який інший старослов'янізм, уживаються для створення або урочистості та піднесеності, або для іронії й сарказму, наприклад: *Пане отамане! – кажуть. – Борони нас, боже, од такої скнарості! Про якого се ти гостя глаголеши?* [3, с. 78]; *Як узяти просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголати* [3, с. 177]; *Та куди ж се потягла наша сила? Рече один козак* [5, с. 366]. *Се на тобі, – рече, – печать я виджу / Того владики, що смиренным духом / Однаково страшусь і ненавиджу* [5, с. 165]. На позначення нестандартного комунікативного акту вжито синоніми, які характеризують мовлення щодо голосу. Цю роль виконує передусім дієслівна лексема

кричати, яка реалізує значеннєвий відтінок «дуже голосно щось говорити» [2, с. 711], наприклад: *О боже, спасителю! Се наші їдуть! – закричала Леся, глянувши на дорогу* [3, с. 123]; *Сила небесная! – закричав, ухопившись за голову, Шрам* [3, с. 132]; *Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись* [3, с. 115]; *Не кричи, коли не нажилась на світі* [3, с. 113]; *Орису, наша панночко! – крикнули дівчата, скоро розчинились ворота* [3, с. 176]. У художньому дискурсі П. Куліша найближчим синонімом до дієслова **кричати** є розмовна лексема **гукати** з притаманними їй семантичними відтінками «видавати сильні, різкі звуки, шуми», «голосно вимовляти, виголошувати які-небудь слова, звуки» [2, с. 432], наприклад: *Тії вельможнії каштеляни і старости пишнії, неказано горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами* [3, с. 78]; *Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місцю почали гукати окличники: «У раду! У раду! У раду!»* [3, с. 101]; *Кармазини! – гукали п'яні косарі. – Ізнов розплодилась вельможна шляхта поміж миром!* [3, с. 86]; *Задививсь козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на його старий Грива* [3, с. 178]. Спорідненість на рівні плану зі щойно проінтерпретованими вербативами виявляє дієслівна лексема **гриміти** із властивою їй значеннєвою специфікацією «говорити голосно, підвищеним тоном» [2, с. 168], наприклад: *Батько й мати гримлять на тебе, мов ти не знаєш яку велику незвичайність серед людей учинила* [3, с. 201].

Проаналізовані синоніми відтворюють найрізноманітніші відтінки мовленнєвого акту, відображають в усіх тонкощах ставлення мовця до повідомлюваного чи суб'єкта мовлення, зрештою, експліцитно демонструють авторську позицію. Здебільшого це одиниці загальнономовні, почерпнуті із живого спілкування. Вони активно побутують у мовленні персонажів і цим забезпечують достовірність, точність, чіткість, лаконічність, переконливість поетичного, прозового чи будь-якого іншого дискурсу, роблять його емоційним, художньо довершеним.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в розширенні тематичного спектра лексичної синонімії в мовотворчості П. Куліша й специфіки її текстової інтерпретації.

Література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Київ : Радянська школа, 1955. 245 с.
2. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

3. Куліш П. О. Твори : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 1. 752 с.
4. Куліш П. О. Твори : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 2. 752 с.
5. Куліш П. О. Твори : в 6 т. Львів : Просвіта, 1910. Т. 5. 560 с.
6. Муравицька М. П. Психолінгвістичний аналіз лексичної синонімії. *Мовознавство*. 1975. № 3. С. 59–67.
7. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Київ : Український письменник, 2007. Т. 2. 462 с.
8. Новиков Л. А. Семантика русского языка : учеб. пособие. Москва : Высшая школа, 1982. 242 с.
9. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 296 с.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручн. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.

Alina Derii

LEXICO-PHRASEOLOGICAL SYNONYMS DENOTING THE SPEECH ACT IN PANTELEIMON KULISH'S WORKS

The article analyzes the synonyms of the thematic group denoting the act of speech recorded in the artistic discourse of Panteleimon Kulish, their contextual significance in the writer's fiction is determined. It was found that the synonymic units found in the writer's works convey the most diverse shades of the speech act, express the evaluative characteristics, the speaker's attitude to the message or to the subject of the utterance. It was established that the lexical units to denote the act of speech in the texts under analysis comprise an extended synonymic row with the dominant "speak", which is char-

acterized by the least semantic, stylistic and genre peculiarity. This lexical unit in the broadest and the most general sense refers to the act of speech used in the maximum number of contexts and can replace any unit from the synonymic row under study.

It was noted that Panteleimon Kulish tends to use the general linguistic semantic verbal synonyms (e. g., speak, tell, utter, mumble, convince, echo, narrate, ramble, breath a word, talk, yap at, babble) and the general linguistic semantic-stylistic verbal synonyms (e. g., jabber, twaddle, jibber-jabber, chatter, yap, yak, tittle-tattle, blather, palaver, drone, buzz, catch, murmur, brawl, mutter, gabble, prattle, whack, blab, blurt) to denote the act of speech.

It was revealed that the verbal synonymy of Panteleimon Kulish is characterized by a wide use of the stable phraseological combinations, which are equal in their meaning to a word. It was found that some of the phrases used to denote the act of speech have a jocular coloring.

It was found that in lexical-phraseological synonymic rows to denote the act of speech, each constituent unit has a specific semantic-stylistic meaning, however most of the language units from the analyzed synonymic rows comprise general linguistic lexical synonyms that are stylistically neutral. They are used both in the speech of the author and in the speech of the characters, which ensures the authenticity, accuracy, clarity, conciseness of expression. It is proved that the verbal synonymy in the legacy of Panteleimon Kulish reflects the linguistic richness of the writer's vision of the world, speaks to the uniqueness of the individual style of the artist.

Key words: *lexis, general linguistic vocabulary, linguistic creativity of Panteleimon Kulish, lexico-semantic group, synonymic row, verbal synonyms.*

Надійшла до редакції 10.11.2020 р.

